

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində imzalanan müqavilə Azərbaycan xalqının tarixində ən ağır nəticələr törədən sənədlərdən biridir. Bu müqavilə müharibəyə son qoymaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsi, ərazilərinin itirilməsi və demoqrafik problemlərin kök salması ilə nəticələndi. Rus imperiyası ilə Qacar İranı arasında bağlanan saziş Azərbaycan xalqının taleyini dəyişdirməklə, regionda davam edən münaqişələrin əsasını qoydu.

Tariximizin faciəvi səhifəsi

1801-ci ildə Gürcüstanın ilhəqından sonra Rusiyanın növbəti hədəfi Azərbaycan xanlıqları idi. 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsi Gülistan müqaviləsi ilə başa çatdıqdan sonra Azərbaycanın şimali hissəsi (Qarabağ, Şəki, Şirvan, Gəncə və s.) Rusiyanın tərkibinə keçdi. 1826-1828-ci illərdə baş verən İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı isə rus qoşunları Təbrizə qədər irəlilədi və İranı yeni şərtlər qəbul etməyə məcbur etdi. Müharibənin gedişində İran ordusu ilk mərhələlərdə Qarabağ, Gəncə və Şuşanı ələ keçirsə də, rusların əks-hücumları nəticəsində geri çəkilməyə məcbur oldu. 1827-ci ildə İrəvan və Naxçıvanın işğalı, Təbrizin tutulması ilə Rusiya müharibədə üstünlüyü ələ keçirdi. İran şahzadəsi Abbas Mirzənin sülh danışıqlarına razılığı isə Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasına gətirib çıxardı.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi və əsasən üç istiqamətdə təsir göstərdi: ərazi bölgüsü, iqtisadi öhdəliklər və demoqrafik dəyişikliklər. *Ərazi bölgüsü*: Müqavilənin III və IV maddələrinə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya verildi, Araz çayı iki dövlət arasında sərhəd kimi təyin edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqları rəsmi olaraq şimal və cənub hissələrinə bölündü. Bu bölgü "Şimali Azərbaycan" və "Cənubi Azərbaycan" terminlərini meydana çıxardı. *Təzminat*: İran, Rusiyaya 20 milyon gümüş manat təzminat ödəməli idi. Bu, Qacar dövlətinin iqtisadi cəhətdən zəifləməsinə və xalqın vergi yükünün artmasına səbəb oldu. *Hərbi məhdudiyyətlər*: VIII maddəyə əsasən Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus idi. Bu, İranın regionda hərbi təsirinin tamamilə pozulması demək idi.

Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən İran və Osmanlı imperiyasından olan ermənilər

rə Cənubi Qafqaza köçmək hüququ verildi. Tarixçi Vidadi Umudlu qeyd edir ki, 1828-1830-cu illərdə 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisi Qarabağ, İrəvan və Gəncə xanlıqlarına köçürüldü. Onlara 200 min desyatin torpaq paylandı ki, bu da yerli azərbaycanlı əhalinin məskunlaşdığı ərazilərin əlindən alınması demək idi. Bu siyasət nəticəsində regionun etnik balansı kəskin şəkildə dəyişdi. Məsələn, İrəvan xanlığında əhalinin 80 faizi azərbaycanlı idi, lakin köçürmələrdən sonra ermənilər çoxluq təşkil etdi. Bu proses Sovet dövründə Ermənistan SSR-in yaradılması ilə nəticələndi və müasir dövrdə Qarabağ münaqişəsinin əsas səbəblərindən birinə çevrildi.

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının, Cənubi Azərbaycan isə Qacar İranının tərkibində qaldı. Bu bölgü iki hissə arasında mədəni və iqtisadi fərqlərin dərinləşməsinə səbəb oldu. Rusiya tərəfindən idarə olunan şimalda modernləşmə prosesi sürətlənsə də, cənub ənənəvi quruluşunu qorudu.

1921-ci il Moskva müqaviləsi ilə Türkmənçay müqaviləsi də daxil olmaqla, çar Rusiyası ilə İran arasında bağlanan bütün sazişlər qüvvədən düşdü. Lakin sərhədlər Sovet İttifaqı tərəfindən qorunub saxlanıldı. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə müqavilənin hüquqi təsiri rəsmi olaraq aradan qalxdı. AMEA-nın tanınmış alimi Ramin Əlizadə vurğulayır ki, müqavilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı hücum aktıdır.

Türkmənçay müqaviləsinin təsirləri yalnız siyasi və ərazi bölgüsü ilə məhdudlaşmadı. İqtisadi cəhətdən də Azərbaycan xalqına ağır zərbə vurdu. Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi vergi sistemi kənd təsərrüfatı və ticarəti iflic etdi. Məhsulların Rusiyaya ixracı üçün qoyulan maneələr, ənənəvi iqtisadi əlaqələri pozdu. Cənubi Azərbaycanda isə

Qacar İranının zəif mərkəzi hakimiyyəti, feodal münaqişələri və xarici təzyiqlər əhalini yoxsallığa sürüklədi. Hər iki hissədə də əhalinin rifah səviyyəsi kəskin şəkildə enərək milli müstəqillik ideyalarının formalaşmasına mane oldu.

Mədəni sahədə isə bölgü daha da dərin izlər qoydu. Şimalda ruslaşdırma siyasəti təhsil sisteminə, idarəetmədə və hətta dil siyasətində özünü göstərdi. Azərbaycan türkcəsi ərəb əlifbasından kiril əlifbasına keçdi. Cənubda isə fars dilinin təzyiqi və şiə mədəniyyətinin təbliği azərbaycanlıların milli kimliyinin təhrifinə gətirib çıxardı. Beləliklə, bir xalq iki fərqli mədəni mühitdə inkişaf etməyə məcbur qaldı.

XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda yaranan milli oyanış hərəkatları Türkmənçay müqaviləsinin yaratdığı ədalətsizliyə reaksiya idi. Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid kimi ziyalılar əsərlərində bölünmüş Vətən mövzusunı işləyərək milli şüuru oyatmağa çalışdılar. Lakin Rusiya imperiyasının represiyaları bu cəhdləri çətinləşdirdi. Cənubda isə Səttar xan kimi liderlərin başçılıq etdiyi üsyanlar İran rejiminə qarşı yönəlsə də, nəticə vermədi.

Müqavilənin 200 illiyi yaxınlaşdıqca, onun tarixi dərsləri aktuallığını qoruyur. Azərbaycanın müstəqillik dövründə həyata keçirdiyi arxiv araşdırmaları Türkmənçay müqaviləsinin hüquqi cəhətdən etibar-sızlığını sübut edən sənədləri üzə çıxardı. Beynəlxalq hüquq ekspertləri müqavilənin müstəmləkəçilik xarakteri daşdığını və müasir dövrdə etnik münaqişələrə əsaslandığını qeyd edirlər.

Yekun olaraq, Türkmənçay müqaviləsi həm keçmişin, həm də gələcəyin tarixidir. Onun acı izləri müasir siyasi xəritədə, xalqın yaddaşında və regionun gərginliklərində öz əksini tapır.

Yusif ŞƏRİFZADƏ
"Respublika".